

Jerzy M. de Kamiński

"VÄLTALIGHET" ELLER "DET VACKRA ORDETS KONST": DET RETORISKA SPRÅKETS FÖRVANDLINGAR I RYSSLAND OCH I ÖSTEUROPA (om ett projekt rörande en uppslagsbok över retoriska termer)¹

Если в мучительские осужден кто руки,
Ждет бедная голова печали и муки,
Не вели томить его делом кузниц трудных,
Не посылать в тяжкие работы мест рудных:
Пусть лексикон делает — то одно довлеет,
Всех мук роды сей един труд в себе имеет.

Feofan Prokopovič (1681–1736), översättning av en dikt skriven av den italienske poesi- och retorikteoretikern Giulio C. Scaliger.

Orden *dobroslovie* (vältalighet) och *krasnoslovie* (det "vackra ordets" konst) myntades av biskop M a k a r i j , författare till Rysslands första västinfluerade kompendium i retorik och argumentationssteknik (1620). Det första begreppet tolkas i boken som en konst vars utövare bör sträva efter framställningens etiskt oklanderliga sanningshalt varvid valet av korrekta uttrycksmedel enbart styrs av kunstkapsmässigt och språkligt nödvändiga urvalskriterier. Begreppet *krasnoslovie* däremot förklarades

¹Föreliggande meddelande utgör en förkortad beskrivning av den historiskt-innehållsliga ramen för mitt projekt "Rysk-retorisk uppslagsbok" (arbetsbenämning). Projektets syfte är att med utgångspunkt från nordisk samt väst- och östeuropeisk forskning inom kommunikationsteori ge ett bidrag till förståelsen av de retoriska aspekterna av den äldre och även nyare textproduktionen i Östeuropa. Projektets slutmål är att utarbeta och publicera ett termlexikon innehållande svenska och internationella t e r m e r på området, t e r m f ö r k l a r i n g a r samt ett antal till svenska översatta e x e m p e l hämtade från relevant textmaterial. Enligt planer kommer projektet att anknytas till Slaviska institutionen vid Uppsala Universitet (det bör nämnas att problemet med finanseringen av projektet ännu inte är löst).

av Makarij som en lyckad förening mellan "det vackra" (sköna, angenäma, tilldragande) och "det passande" i en muntlig eller skriftlig framställning.

Genom att i sin bok främst framhålla vikten av textens *decorum* och betona faktorer som idag kan beskrivas även i textpragmatiska termer, gav Makarij ett tidigt uttryck för en tendens som senare blev kännetecknande för kommunikationspraxis vid Aleksejs Romanovs hov och för dess relationer med omgivningen och med det okända, men politiskt och kulturellt attraktiva "Europa".

Man kan observera tydligare spår av en liknande tendens också senare, närmast under den europeiseringsvåg som upplevs av Ryssland under Peter den Stores tid. År 1706 publiceras i Kiev en på latin författad bok som utgör en milstolpe i den ryska retorikens historia (*De arte rhetorica...*). Bokens författare, Feofan P r o k o p o v i č, var rektor vid Kievs Teologiska akademi och sedermera, efter att ha blivit kallad av tsaren till Petersburg, även innehavare av landets högsta kyrkliga ämbete. I likhet med Makarijs bok utgörs dominerande delar av *De arte rhetorica* av detaljerade instruktioner angående praktiska tillämpningar av den retoriska *decorum*-läran samt av *laudatio*-regler, d.v.s. anvisningar som skulle hjälpa till vid formuleringen av panegyriskt betonade skrifter eller av tal riktade till framstående personer inom offentligheten och vid utarbetande av texter om valda ämnen (*res*) som kunde uppfattas som relevanta inom den offentliga kommunikationen. I boken ges också ingående anvisningar användbara vid sökandet efter ändamålsenliga argumentationsmönster.

Dessa och liknande försök som skulle leda till utarbetandet av funktionella verktyg för produktion av texter, samt för kodifiering och standardisering av informationsflödet i Rysslands offentliga liv under andra hälften av 1600-talet och under de första decennierna av nästa århundrade måste ses mot bakgrund av landets dåvarande s p r å k s i t u a t i o n. Det ryska språket utgjorde då ingalunda en homogen enhet utan bestod av flera, instabila varianter med olika status i samhället.

Många normkodifierande och under 1700-talet även språkvårdande insatser som initierades och/eller stöddes av makthavarna, ger anledning att betrakta samtliga språkfenomen i det dåvarande Ryssland som en konflikt mellan den inom maktsfären eftersträlvade språkunifieringen och en okontrollerbar språkdifferentiering.

Med vissa historiskt, innehållsmässigt och metodologiskt nödvändiga förbehåll och inskränkningar kan det sistnämnda motsatsparet tjäna som en av möjliga utgångspunkter vid beskrivningen av renodlat retoriska och "nyretoriska" företeelser som manifesteras främst inom Sovjets men också inom de andra östeuropeiska ländernas textproduktion, såväl i propagandabetonade brukstexter som i skönlitterära texter härstammande icke enbart från den s.k. socialistiska realismens tid.

Särskilt påfallande är retoriseringen av språkbruket och av begreppsframställningen i sovjetiska lagtexter. Relativt känt är t.ex. det faktum att merparten av de dekret som proklamerades under sovjetmaktens tidigaste period i sin konstruktion och i sitt urval av populistisk terminologi förutsatte den publiktillvända effekt som i den traditionella retoriken beskrivs som "erövring" av läsarens "välvilja" (*captatio benevolentiae*). Ett annat slags exempel på retorisk förankring av begreppsframställning finner man i vissa delar av den omarbetade versionen av den sovjetiska grundlagen (1978), där sådana grundtermer som "socialistisk demokrati", "politiska organisationer", "politiskt system" är definierade medelst en begreppsuppspaltning som inte ger entydiga svar på frågan om termernas förhållande till varandra. En av konsekvenserna är här att partiet, definierat i grundlagen som "det politiska systemets kärna", kan jämföras såväl med begreppet "socialistisk demokrati" som med "politiskt system"².

Allmänt sett kan den nyare utvecklingen av den offentliga kommunikationen i Sovjet karakteriseras som en konstant pendelrörelse

²Se H. Rodinger, *Rhetorik im Recht: Ortbestimmung und Überblick, Rhetorik 2*, Stuttgart 1981, s. 101-103.

mellan 'unifierande' förstelning av textproduktionsprinciperna och vissa 'förnyande' inslag som även officiellt initieras av maktsfärens framstående representanter (jfr den både genuina och artificiella folkligheten i Chrusjtjovs framträdanden eller den säregna symboliseringen av vissa politiska begrepp i Gorbatjovs kommunikation med den inhemska och utländska offentligheten, samt den åtföljande utvidgningen av massmediernas ämnesregister).

En mängd av analoga företeelser förekommer också i den sovjetryska och den östeuropeiska litteraturhistorien. Vid en möjlig beskrivning av dessa analogier är dock viktigt att ta hänsyn till den omständigheten att många av de litterära verk som producerats i Sovjet och i efterkrigstidens Östeuropa vida överskrider de ramar som kategorierna 'språkunifiering' och 'språkdifferentiering' hänvisar till. En närmare förklaring till denna skenbara paradox torde utgöra ett nödvändigt villkor för bestämmandet av litteraturens roll för den offentliga och även icke-offentliga kommunikationen i alla östeuropeiska länder.

* * *

Alla ovan skisserade frågeställningar – som här har endast preliminärt uppräknats – kan fördjupas och på ett deskriptivt sätt klargöras i två studier tänkta som en introduktion till den planerade uppslagsboken (studie nr 2 kommer att behandla frågor som berör textproduktionens retoriskt-argumentativa status i övriga östeuropeiska länder, framförallt i Polen och Tjeckoslovakien).

Såväl de teoretiska som de materialmässiga förutsättningarna för projektets genomförande är goda, trots att enbart ett fåtal av de existerande forskningsresultaten direkt anknyter till den moderna retorikens utveckling i Östeuropa. Bland de allmän-teoretiska arbeten som är mest relevanta för projektet kan nämnas publikationer av bl.a. R. Lachmann (*Die Ars Rhetorica* des Feofan Prokopovič... *Rhetorik* 2, Stuttgart 1980; jfr även hennes introduktion till *Die Makarij-Rhetorik*, *Rhetorica*

Slavica, 1, Wien – Köln 1980); H. Rodingen (Rhetorik im Recht: Ortbestimmung und Überblick, *Rhetorik*, 2, Stuttgart 1981; särsk. avd. II: Juristische Rhetorik in einzelnen... Machtbereichen; 2. Der sovjetische Einflussbereich); H. Lausberg (*Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960 – ett omfattande uppslagsverk över antikretorisk terminologi); J. Koperschmidt (*Allgemeine Rhetorik. Einführung in die Theorie der persuasiven Kommunikation*, Stuttgart – Berlin 1973; boken behandlar bl.a. den nyretoriska argumentationstekniken och ger förslag till en modell av en retoriskt förankrad kommunikationssituation). Bland svenska och danska publikationer bör nämnas arbeten av R. Hillman (*Gustaviansk retorik*, 1962; innehåller värdefulla allmänmetodologiska utgångspunkter och definitionsförslag); K. Johannesson (bl.a. *Svensk retorik...*, Stockholm 1983); J. Fafner (*Retorik...*, København 1971; *Tanke og tale...*, København 1982).

Under projektarbetet vill jag också granska en rad sovjetiska arbeten som speglar den i Sovjet officiellt godkända normen för begreppsbildningen inom det politiska språkets sfär samt använda även en del polska arbeten som behandlar problematiken från ett icke-censurerat vetenskapligt perspektiv.

I viss mån anknyter idén om projektet till min Križanić-forskning.³ Under analysen av ryska texter som står i ett kommunikationsmässigt relevant förhållande till Križanić's *Razgówori ob wladátelystwu* (bl.a. lagtexter från Aleksejs Romanovs tid) fick jag många gånger konstatera att de hittills utarbetade uppslagsböckerna över retoriska termer på grund av sin ensidiga inriktning på västerländskt material och de 'latinska' kommunikationsnormerna inte kan betraktas som helt funktionella analysverktyg.

³... Nåpred i Názad se ogleđát". *Razgówori ob wladátelystwu* (1663–1666) Juraja Križanicia i ich spójność tematyczno–argumentacyjna (With a Summary in English: "... to look forward and back". J. Križanić's "Discourses on government" and its thematic and argumentative coherence.) *Acta Universitatis Ups., Studia Slavica Upsaliensia* 25, Uppsala 1987 (doktorsavhandling).